

Eltűnt Biblia-fordítások nyomában

A könyv megírásától az olvasóig néha hosszú s rögös út vezet. Szeretem a régmúlt dolgokat, a már elveszítettnek hitt könyveket, különösen, ha valami félreértés, szakirodalmi tévhit fedezi azokat. Jelenleg az *eltűnt könyv* kifejezést két oldalról értelmezzük: mint meg nem született, és mint ki nem adott kötetet. Két példát hozok fel a protestáns gyászévtizedből (az 1670–80-as évek), egyet Csúzi Cseh Jakabnak a bibliai Abdiás könyve exegézise kapcsán, egy másikat pedig Komáromi Csipkés György kiváló, de sokat hányódott, teljes Bibliafordítása ürügyén. Az előbbi munka jellegzetes esete annak, amikor valaki fordítói készségét nem kamatoztathatja történeti és egzisztenciális okok miatt: a protestáns gyászévtized rémségei (gályarabság és folyamatos üldöztetés), és a vértelen ellenreformáció (illetve az 1681-es vallásbéke) gyakorlati következményei hátráltatták Csúzi Cseh Jakabot (Dienes 2002). A másik eset pedig azt példázza, amikor külső természeti (a szerző halála), politikai vagy egyéb indokok (a könyvkiadás nehézségei, illetve a köztudott könyvelkobozás) sem akadályozzák meg a szerző gyülekezetét, hogy maguk olvassák az új Bibliát (vö: Szimonidesz 1945).

Csúzi Cseh Jakab *Edom ostora* című műve a Biblia legkisebb terjedelmű könyvének, Abdiás próféta könyvének exegézisét tartalmazza (Csúzi Cseh 1682). A rövidke kötet nem egyszerűen bibliamagyarázat. Az előzetes elvárásokon túl szembeötlik rögtön, hogy az idézett bibliai textusok némileg eltérnek a Károlyihoz szokott fül számára. Az olvasás során ez az előérzet megerősödik: mintha már nemcsak az exegézis alá vett próféta könyv, hanem az analógiaként, megerősítő vagy éppen magyarázó jelleggel citált egyéb bibliai helyek némelyike is mintha félrehallott változata lenne az „eredetinek”. Szakirodalmi közhely: elképzelhető oka lehet ennek, hogy a latin kultúrán nevelkedett lelkipásztorok némelykor téves módon citáltak magyarul, mint ahogy bizonyos latin nyelvi fordulatok, retorikai-homiletikai kulcsszavak beidegzettségük folytán olykor a magyar nyelvű conciókba is be-becsúsztak. A református lelkipásztori réteg bibliai szövegismerete viszont a kor tanulási módszerének, a sok memoriternek köszönhetően igen alaposnak mondható: ige hirdetéskor gyakran fejből idéztek, azután kerülhetett sor a kiadásra szánt prédikáció pontosítására vagy bővítésére.

Csúzi feltételezett pontatlanságairól térjünk át egy másik lehetőségre: az elmélkedés középső szakaszán található szövegek többször érintették a fordítás technikai kérdéseit. Egyes szakaszoknál elidőzve a szerző megjegyzi: „Cárolí így fordíttya”; vagy

a következő tanács után „*Vide versionem Belgicam*” az angol és holland változatot is citálja (Csúzi Cseh 1682, 58–59). Egyes kifejezéseknél az eredeti arám nyelvből magyaráz, segédanyagként felhasználva a „tudossak” véleményét is: „*Sebet ejtenek rajtad: avagy a' Sido betűnec ereje szerint, Sebet tesznek alád*”; „Némellyek így fordították: Ne álljatok a' törésen (...) *A' Perek Sido szon, a' kettős utat értik a' tudossak*” (uo. 86 és 124). Két kérdés merül itt fel: milyen bibliafordításokat és bibliai kommentárokat használt fel munkájához Csúzi Cseh Jakab? Minek köszönhető a Károlyitól eltérő szöveg?

Az első kérdésre a megközelítő választ egy hermeneutikai fejtegetésben kapjuk meg. „I. Ez cikkelyt nem mind egyképpen fordították a' Forditok. A' Deák *quod est in fine Dominatus: A' Magyar: a' mi az ő birodalmának határa* volt. Így vagyon a' Cseh Bibliában is. II. Ezeken kívül valamely Bibliákat láthattam, *Vulgáta, Belga, Francia, Angliai, Német* Bibliában; *Munsterus, Pagninus és Ar[ias] Montánus* fordításában *Calvin. Commentariuss*ban, mindenüt ez *Sepharad* szo meg tartatik. III. Ez fordítást helyesebbnek tartván” (uo. 184). A tucatnyi fordítás precíz visszaellenőrzése alapos előmunkákat sejtet.

A legtöbb szakkönyvet már Károlyi is használhatta, a belga/holland kivételével, mert ennek legjelentősebb kiadása a dordrechti zsinat után született meg (1622). A legtöbb munka teljes bibliafordítás, de akad csak ótestamentumi kiadás (Münster héber bibliája – Basel, 1534–35) és a kispapok könyveinek szövegmagyarázata is (Kálvin kommentárja). Szerepel itt nemzeti nyelvű (Husz és Luther revideált kiadásai, az említett „belga” fordítás, Faber Stapulensis francia nyelvű munkája) és latin nyelvű kiadás (a Vulgata revideált kiadása, Pagninus Santes fordításában – Lyon, 1527; vagy a protestáns Junius–Tremellius-féle fordítás), sőt többnyelvű bibliakiadás is (Arias Montanus polyglotta bibliája – Antwerpen, 1572). Az általam megnevezett kiadások csak a leghíresebb munkák, ezek Csúzi művében nincsenek feloldva. Adódhatnak olyan kiadványok, melyeket nem nevesítettek, sem Károlyi, sem Csúzi: míg Károlyi a Luther Bibliát és Petrus Martyrt, valamint hasonló exegéziseket (Imre 2006), Csúzi a Piscator-féle kiadást (Herborn 1602–4) és a „Biblia Bombergianát”, az ún. „rabbinus bibliát” (Bamberg, 1525) is használhatta.¹

Mindamellet, az Abdiás könyvből idézett szó (*Sepharad*) értelmezése mindig is viták keresztüzében állt. Jeromos és a rabbinusok vélekedését, hogy miként értelmezhető a *négy sensus* szerint a textus, Csúzi még csak a fentiek után citálta. A sok vitát kiváltó hapax legomenon tropológiájához elég csak két későbbi, 17. század utáni szakmunkát idézni bizonyítékkal. Ez a földrajzi név a Young-féle konkordancia szerint az

¹ Lásd még: Lexikon für Theologie und Kirche (Freiburg, 1957–68) 2. kötetének „Bibelübersetzung” címszavát.

ókori Ibéria vagy Grúzia területét foglalja magába, kb. Colchis és Albánia között, és még vagy 5–6 egyéb helyet; a Koehler–Baumgartner-féle lexikon a Boszporuszt nevezi meg (a Vulgata alapján), vagy az ókori Hispániát (a szíriai targum alapján), esetleg Szardeisz körzetét (Young, é.n., 860 és Koehler–Baumgartner 1958, 666). Nem véletlen, hogy épp ennél a szónál lehetett felhasználni az exegetikai ismeretek tárházát.

A második kérdés megválaszolásához átnéztük a korabeli számításba jöhető források többségét. Összehasonlítottuk a szövegeket a vizsolyi (1590), a hanai (1608), az oppenheimi (1612), a váradi Bibliával (1661). A nyomtatott szövegek közül kimaradt a Jansonius-féle kiadás (1645), valamint a nem teljes fordítások (Heltai, Melius), illetve az időhatárok miatt esett ki a vizsgált körből a Komáromi Csipkés-féle (ekkor már elkészült, de sokáig még nyomdát és olvasót nem látott fordítása) és a Tótfalusi-féle *Aranyas Biblia* (1685). A fentiek egyike sem lehetett az alapszövege a Csúzi-féle citátumoknak. Megdöbbenő, hogy szerzőnk a hermeneutikai elemzéseit, sajátos fordítási szófordulatait az egyes prédikációkhoz tartozó összes idézett bibliai szövegen végigvitte, nemcsak az Abdiás könyvén. Több esetben a hermeneutikai értelmezés a szöveg egészére vonatkoztatható (Csúzi Cseh 1682, 47, 170 és 235).

Összességében megállapíthatjuk, hogy Csúzi Cseh Jakab Abdiás könyvéről adott magyarázata saját, a Károlyitól élesen eltérő fordításokat, magyarázatokat tartalmaz: a prédikátor, ha tetszik félig kész bibliafordítást készített elő egy bibliai könyvről. A vallásos kultusból doktorált teológus–lelképásztor, Csúzi Cseh Jakab adottságait és képességeit tekintve kész lehetett egy ilyen nagy volumenű munkára (RMK III:2280 és Postma–Sluijs 1995:G/1665.2).

Ebben az időben egy Bibliakiadás is készült, de ez végül félbemaradt. Bod Péter bibliatörténeti monográfiájában beszélt egy 1678-as el nem készült edícióról (Bod 1748, 155–156). A nápolyi gályáról és egyéb börtönökből megszabadult gályarab prédikátorok előbb külföldön (Svájc, Németalföld, Anglia) kaptak fórumot, hogy elmondják döbbenetes történetüket. Egyik helyen még az arcképüket is megfestették, másutt pénzt, segílyt, publikálási lehetőséget kaptak. Az összegyűjtött hatalmas összeg sejteni engedi a nagy tervet: a Biblia újabb kiadásának elkészítését. A teljes újrafordítás kevésbé valószínű, mivelhogy már abban az időben a Janson-féle leideni 1645-ös kiadvány pontatlanságainak korrekciójára gyűjtöttek pénzt. Még Tótfalusi Kis Miklóst is ilyen céllal küldték külföldre (Jakó 1974). A revideált Károlyira összegyűlt pénzt Boroszlóban helyezték el, amit az időközben rekatolizált Otrókócsi Főris Ferenc önhatalmúlag felvett, majd elköltött.

A Debreceni Ember Pál-féle egyháztörténet többször is említette ezt az ügyet, ami azért is kínos, mert egy külföldön hosszú időt töltött prédikátor kezén úszott el a pénz. Otrókócsi Főris Ferenc számtalan peregrinációjáról, kiadványairól, és a szabadulását

követő missziói célzatú sajnálatos rekatolizációjáról már abban az időben is sokféle tudtak. Ember Pál a külföldnek szánt, a magyar reformátusság identitását megjelenítő egyháztörténete finoman került el a legnagyobb malórt. Okosan tompított a magyar szerkesztő: Otrókócsi életútját, külhoni disputációit a történeti részeknél ismertette, viszont pártváltását már csak az egyes könyveknél jegyezte meg, tudatosítva, hogy egyértelmű legyen, vannak 1694 előtti s utáni kiadványai (Lampe–Ember 1728, 516–517 és 444). Bod minden bizonnyal innen merítette a vonatkozó ismereteit. Az eredeti így hangzik: „ut mihi relatum est, novae Bibliorum Ungaricorum impressioni, comparata eum ob finem in Germania grandi aere, atque An. 1678. Uratislaviam usque Silesiorum (...) deportata eleganti typorum Matrice, quam ob persidiam *unius captivorum* (...) ante annos distractam (et) venditam esse aegre admodum audivi, atque ita pius etiam iste conatus in fumum abiit (...) a transfuga erepto” (uo. 733–734). Az *unius captivorum* kifejezéssel, finom körülírással oldotta fel Ember Pál, hogy ne essen folt külföldön a becsületünkön.

A terv ily módon kútba esett. Az viszont nem derült ki a közlésből, kik vettek volna részt a munkában, voltak-e esetleges előkészületek, elkészült javítások, újrafordítások. Csúzi Cseh Jakab könyvének előszavából megtudjuk, hogy 1673-ban, jóval e megállapodás előtt, kezdett hozzá művéhez, és 1677-ben tudta újra folytatni. Ha a feltételezéseinkkel nem kívánunk túl messzire menni, akkor is megállapíthatjuk, hogy van önálló, a Károlyi revideálását előkészítő, eddig ismert kiadásoktól eltérő rész-bibliafordításunk, mely igen nagymérvű szakirodalmi apparátust mozgatott meg a bibliai kifejezések exegéziséhez.

Ember Pálnak egy kéziratban maradt kötete tájékoztat bennünket a másik eltűnt Bibliafordítás rejtélyéről.² Nem is a Csipkés-fordítás jól ismert sorsához, a Bibliák hanyatttartott hazakerüléséhez találtunk adalékot, hanem a szöveg feltételezett 17. századi ismeretéhez. Csúzi dunántúli tevékenysége nem tette lehetővé, hogy Komáromi Csipkés fordításából dolgozzon, a debreceniek helyzeti előnye azonban igen. Ember Pál kéziratosa naplója a *wademecumok* jellegzetességeit hordozza magán: többnyire vegyes, latin–magyar nyelvű szövegeket tartalmaz, és magánolvasásra, magánkegyességre szánt kötetnek mutatkozik. A kötet elején és végén aforizmák, *apophtegma*k találhatóak (ókori, reformáció kori és pietista alkotásokból), a teljes mű pedig órai tananyagok,

² Egy korábbi tanulmányban részletesen ismertettem a naplót (Csorba 2000/2001), így itt röviden összefoglalom a szöveg ismeretéhez tartozó lényegi elemeket. Az itt közölt elképzelés akkoriban még nem volt nyilvánvaló.

kivonatolt tankönyvek, kegyességi olvasmányok tárháza. Van egy egészen speciális, két részből álló, de egységet alkotó betét a naplóban, amely azokat a debreceni Templomban hallgatott prédikációkat tartalmazza, melyekről most egy részlet kapcsán szeretnénk szólni.

A kötet az 1679. nov. 25. és az 1681. jan. 16. közötti eseményeket fogja át, amikor Ember Pál a *publicus praeceptor* tisztséget viselte, utolsó kollégiumi éveiben, mely egybeesett az iskola és a város történelmének ugyancsak utolsó két csendes esztendőjével. Naplójának első mondata arra célzott, hogy emlékeztetőül fontosak a leírtak, s így minden bizonnyal a későbbi prédikációs felkészülést segítették. Ennek megfelelően az ifjú tudós és a debreceni lelkipásztorok szellemiségének hasonlóságait tárja elénk a naplónak az a speciális része, mely az *Énekek Énekének* magyarázata 15 részes prédikációsorozatát rögzítette (Ember 1679–81, 72–112 és 131–154). Az 1680-as év pünkösdi ünnepkörében hangzottak el a beszédek a mai Nagytemplom elődjében, és a kollégiumi *praeceptor* hűségesen lejegyezte a *conciók* vázát valamint az őt különösen érdeklő mondatokat. A prédikációk szónokai, az elhangzás időpontja és textusa, rövid szerkezeti váza és néhány tételmondat szerű emlékeztető szól az egyes beszédekről. Ezekben az években debreceni lelkipásztor volt idős Köleséri Sámuel, Kabai Bodor Gellért és Felvinczi Sándor. Az előbbi volt váradi rektor, a Váradi Biblia korrektora, Coccejus-tanítvány, angliai szigorú puritán könyvek magyar tolmácsolója; az utóbbiak Czeglédi István egykori kassai kollégái. A három lelkész felváltva magyarázta az *Énekek Énekét* (Köleséri 6, Kabai 5, Felvinczi 4 beszédben). A tematikus beszédek alkalmazása puritán jellegzetesség, az alkalmazott exegézis pedig láthatólag coccejánus metódust követ. A középkori vagy a pietista jegyesmisztika képei előkerülnek ugyan, de kifejtettségük, alkalmaztatásuk szolid visszafogottságot, biblikus értelmezést takar.

A napló szövege vegyes latin–magyar textus, jóllehet az egyházi beszédek magyarul hangozhattak el, a diák számára azonban a *terminus technicusokat*, a latinul rövidebben kimondható szófordulatokat egyszerűbb volt latinul, a kollégiumi tanítás nyelvén rögzítenie, mint az elhangzás nyelvén. A Kollégiumban még a következő századokban is pénzbüntetés terhe mellett tiltották a magyar megszólalást, még ha az magánbeszéd volt is. A vérévé vált latin frazeológia ezért kerülhetett túlsúlyba Ember Pál jegyzetelésekor. A naplóban nincsenek lehúzások, javítások, szerkezete és írástempója is egyenletes, nyugodt munkát rögzít. Az egyes részek magukban megállnak, egységes koncepció alapján rendezettek. Révész Kálmán egy kisebb közleményében (Révész 1894) érintette a 17. századi szerző naplójában közölt templomi prédikációknak a pünkösdi ünnepkörben elfoglalt kronológiai rendjét, most érdemes jobban górcső alá venni a prédikációs betét szerkezetét. Az elmondás sorrendje és a leírás sorrendje tudniillik nem egyezik meg, bár egyenlő terjedelmű beszédekről van szó. A sorrendben

egymást követő első nyolc prédikáció után következik a legutolsó beszéd, a keretet jelzi a kezdő- és záróformula is. Később egymás mellett található a közbeeső hat beszéd, különösebb jelzés nélkül. A két részre bontás oka lehetett, hogy Ember Pál valószínűleg külön, egyéb iratai, olvasmányjegyzetei közé jegyezte le a hallott prédikációkat, amelyeket később illesztett be emlékkötetébe, hogy megőrizze őket a maradandóság számára. A könyv mint tényleges *wade mecum* szolgált: a legfontosabb, emlékezetre méltó gondolatok, jegyzetek összefoglalására.

Az 1680 júniusában elhangzott beszédsorozatról, melyet a város három lelképásztora prezentált, meg kell jegyeznünk: nem véletlen esetről van szó, hanem tudatos igei vezérvonalról. A *Debreceni diarium* nevű korabeli jegyzőkönyv, melyet Takács István városi jegyző szerkesztett, egyik feljegyzése utal arra, hogy 1683 szeptemberére a Biblia ótestamentumi része „resolváltatott”, és most következik az Újtestamentum magyarázása.³ Azaz 1680 június–júliusában az említett ószövetségi könyvet egy hónap leforgása alatt 15 beszédben végigmagyarázták a debreceni lelkészek, 1683 szeptemberére pedig már az egész Ótestamentumot befejezték. Ha a *Debreceni diarium* nevű helytörténeti krónika amúgy rövid adatközlésekre szorítkozó leírásai közt (városi adásvételek, követjárások, nevesebb vezetők választása/elhalálózása, állatvásártartás ideje, stb.) ilyen kiemelt hely jutott ennek az információnak, akkor a mezőváros történetében fontos szerepe lehetett a prédikációknak. Gyakorlatilag a város lelkészei végigmagyarázták az egész Bibliát, a Teremtés könyvének első versétől az Apokalipszis utolsó verséig. Tudjuk, hogy a klasszikus bibliaolvasó kalauz máshogy néz ki: a 20. századi forma az egész naptári év minden napjára szabadon, de a liturgikus év kötöttségeinek megfelelően válogatott textusokat tartalmaz, lehetőleg bizonyos konstans szakaszok egybentartásával. Az itt látott rendszer, a perikópák teljes végigprédikálása, akkoriban a protestáns és katolikus közegben is általános gyakorlat volt. A magyar református teológia-történetben ritka jelenség, hogy tetten érjünk egy „bibliaolvasó kalauz”-féle rendszert, és éppen a 17. századból. Érdemes utánaszámolni, hogy mennyi ideig tarthatott ennek a ciklusnak az elprédikálása.

A 17. századi számtanpélda tehát a következőképpen fest. Ha három prédikátor 5 hét alatt összesen 15 alkalommal magyarázta a 7 fejezetből álló bibliai könyvet (sorrendben a 22. könyvet), és a rákövetkező 3 és negyedév alatt végére érték az Ószövetség maradék könyveinek (még 16 könyv), akkor mennyi idő alatt magyarázhatták végig a

³ Az idézett szakasz: „1683. September Die 4. A' Bibliának ó testamentomi része resolválása Isten kegyelméből el végeztetik. Az utolsó caputot resolválván tiszteletes Felvinczi Sándor úr. Kiért dicsőség légyen Istennek. Ámen. Die 6. Az Uj Testamentom kezd resolvaltatni Isten segedelméből tiszteletes Szenczi Pál úr által, kinek is végben vitelére adjon az Úr a' tanulóknak épületet. Amen!” Takács 1911, 52.

teljes Szentírást? Elsőként tegyük meg a kikötéseinket: 1) mi a műfaj és mikor hangozhattak el a beszédek?; 2) melyik Biblia kiadását használták a prédikátorok?; 3) milyen speciális körülményeket (történelmi, kulturális, stb.) kell kiszűrni a számításokhoz?

Az első kérdéshez megállapíthatjuk, hogy mindkét forrásunk, Ember Pál naplója és a *Debreceni diárium* is a debreceni Templomban elhangzott beszéd sorozatra a „szabad beszéd” jelentésű resolválást használta. Ez a latin kifejezés pedig műfaji megjelölés: a mai értelemben vett „rövid áhitathoz illő magyarázat” jellegzetességeire vonatkozik.⁴ A hétközi délutáni igemagyarázat alkalmaira szorítkozhatunk, hiszen azok nyithattak teret az egyedi rend szerinti prédikálásra (a vasárnap délután a kátémagyarázat ideje volt, külön a felnőtt gyülekezetnek és a konfirmandusoknak) (vö: Szatmárnémeti 1677 és Nagy 1985, 78–79). Debrecen esetében – amiként a Komáromi Csipkés György-féle *Igaz Hit* című prédikációgyűjtemény vagy a Köleséri-féle válogatott kötet időjelzéseiből kitetszik – a hétfő, csütörtök és szombat délután szolgált erre: ezt idős Révész Kálmánnak a napló leírása kapcsán végzett naptári utánaszámolása is alátámasztja (vö: Komáromi Csipkés 1666; Köleséri 1673 és Révész 1894, 569).

A Biblia használat esetén a naplóbeli textusok szövegezése alapján ki kell zárni a latin edíciókat, hasonlóan a 16. századi részleges magyar nyelvű fordításokat (Heltai, Melius), sőt a 17. századi magyar kiadásokat is (Szenci, Jansson), felekezeti okok miatt a katolikus és unitárius kísérleteket, és az időbeliség miatt (az 1680-as években járunk) természetesen a Tótfalusi-féle és a kasseli kiadás sem jöhet számításba. Hacsak nem feltételezzük a szabad, egyénenkénti fordítást (mint Csúzi esetében), akkor jobb híján marad a néhány évvel későbbi Komáromi Csipkés-féle Biblia (1685), mely korrelál az időponttal, ez azonban csak 1728-ban jutott magyar olvasók kezébe. A teljes szentírási corpust kodifikálására példa Örvendi Molnár verses (Örvendi 1666, 7r–8v.) és Czeglédi István *Sion vára* című műve első fejezetének dogmatikai leírása (Czeglédi 1675), a Komáromi Csipkés-féle Biblia ehhez igazodik. Czeglédi kánonja annyiban tér el a reformátusoknál ma is használatos edíciótól, hogy Jeremiás könyvét és Jeremiás siralmait egynek veszi. A teljes Biblia, azaz 38 ószövetségi és 27 újszövetségi könyv (együtt 65 könyv) a Csipkés-féle kiadásban 1386 lap terjedelmű.

Vegyük számításba külső körülményként azt, hogy a napló idején még prédikáló két lelképásztor időközben átadta a lelkét Teremtőjének (Kabai Bodor Gellért 1681.

⁴ Szenci Molnár Albert naplójának tanúsága alapján a reggeli könyörgéses áhitatok külön textus és liturgia alapján működtek az istentiszteletek. „Az éneklés után meghallgattam János Jelenéseinek könyvéből a 19. fejezetet, majd nyilvános istentiszteleten a Jézus körülmetéléséről szóló tanítást” (1599. január elseje); „A reggeli istentiszteleten Mózes I. könyvének I. fejezetét olvastam. (...) Július 20-án *predikációt olvastam Szakállason* (...) 23. Először prédikáltam.” (1614. július 11. – augusztus 14.) *Szenci Molnár Albert naplója* 2003, 127, 170.

február 8-án, idős Köleséri Sámuel 1683. július 8-án halt meg), és egyikük helyére sem érkezett időben a váltás.⁵ Ne feledkezzünk meg arról sem, hogy az állandó életveszély (török, német, kuruc, stb. megszállás; és tűzveszély) miatt a város lakossága is mozgásban volt, az állandó alkalmakat sem feltétlenül tarthatták meg. Az igemagyarázat szempontjai sem kerülhetik el figyelmünket: nem lehet azonos ütemben és azonos terjedelmű szakaszokat magyarázni (a nemzetségtáblázatok rendjén, vagy a történeti könyvek ismétlődésein gyorsabban lehet haladni, mint egy prófétai könyv esetében). Nem is beszélve az ünnepekörök szabott rendjéről, a koraujkori háromnapos karácsonyi, újévi, húsvéti, pünkösdi alkalmakról, melyek újfent kiejthettek néhány hétközi igemagyarázatot.

A három prédikátor létével (zömmel a fenti feltételek mellett) mindenestre az ószövetségi könyvek elprédikálásáig, tehát az 1680 júniusától 1683 júliusáig tartó időszakban lehet számolni. Ha ekkor hárman 16 könyvet 38 hónap alatt vettek végig, akkor átlagosan 1 bibliai könyvre 2 hónap jut; terjedelmében a teljes Biblia (a Csipkés-féle kiadásban: 1386 lap) egyötödére (272 lap) mintegy 3 év. A napló szerinti közlésben a fejezeteket felezték, és átlagosan 7 versszak jutott egy beszédre: ez adott ki egy perikópát. Ézsaiástól Malakiásig a hátralévő 16 könyv 250 fejezetet tartalmaz, amit 164 héten át háromszori gyakorisággal számolva, a 250 fejezetre majdnem 500 alkalom jut. Vagyis a forrásaink adatai alapján a lekipásztorok összességében kiegyenlített ütemet tudtak „diktálni”. Tehát a Biblia 65 könyvének teljes „resolválásához” szűken mérve 11 év, a versnyi méretet tekintve 15 év kellett.

Nagyjából Komáromi Csipkés utolsó éveire, halála tájára esik a kezdés (nem korábban, mint 1677 januárja), tehát arra az időszakra, amikor zsinati és városi határozat született a tudós tanár és lekipásztor Bibliafordításának kiadatása ügyében is.⁶ Csipkés már ezt megelőzően hasonló tematikus rendben végigexegetálta a hitágazatokat: a *Heidelbergi Kátét*, a *Dekalogust*, a *Miatyánkot*, az *Apostoli Credot* (ld. a Kedves Olvasóhoz szóló részt a Komáromi Csipkés, 1666-ban). Annak ellenére, hogy a 16–18.

⁵ A harmadik pásztorhelyet 1671–79 között senki sem töltötte be, a negyedik lekipásztori tiszteet sokáig egyáltalán nem használták. Az újonnan érkező Szenczi A. Pál az első szolgálati helyre került, de csak négy hónap múltával, és akkor is az ülésrend miatt nagy viták közepette. Vö: Zoványi 1939, 188–191 és Takács 1911, 40, 54, 59, 65.

⁶ Ember Pál sem jelölte a pontos dátumot (eredeti szövegének ide vonatkozó részét Olaszliszkán írta 1708 körül): „*Octavam* [Bibliam editam] jam (...) Optimi Haeredes p. m. *Georgii Tsipkés Comarini* (...) Certo scio. *Comarinum*, ante annos propemodum 30. sanctum istud opus absolvisse” (Lampe-Ember 1728, 736). Az eddigi legkorábbi adat 1680 elejéről való (Partialis Synodus, Feketeardó, 1680. 02. 25.), amikor zsinati határozat született a kiadás felülvizsgálatáról, majd támogatásáról (Generalis Synodus, Margita, 1681. 01. 12.). Debrecen városa és Apafi fejedelem folyamatos levélváltását is ismerjük innentől kezdve. Ld. Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, II. 28. d) 1., 433–434; uo. I. 31. a) 2., 221, 230.

században a protestáns felekezeteknél a vallásos élet része maradt a kötött ikerend irányította bibliaolvasás,⁷ feltételezhetjük, hogy Debrecen városa a *persecutio decennalis* idején a református identitás leghatékonyabb erősítésének eszközeként elrendelte a Csipkés-féle revidéált kiadás megjelenésig is annak magyarázatát, egyben folytatva és kiteljesítve a nemrég elhunyt lelkész életművének megjelenítését. A sors iróniája, hogy bármelyik hipotézis esetén még jó néhányszor végigprédikálhatták a teljes Szentírást, mire ebből az 1685-as kiadásból 1789-ben Debrecenbe is került elegendő példány.⁸ Ha ez a kifejezőkészlet nem is vált a magyar nyelv biblicizáló szókincsének részévé, a bibliai üzenet eljutott a hallgatósághoz.

Ember Pál születése idején, az 1660-as években Debrecen város vezetői, Komáromi Csipkés György – nemrég még collegiumi tanár, akkorra a Piacon álló Templom első lelképásztora – és a cívisváros magisztrátusa menedéket nyújtottak a váradi és kassai puritán tanárok és lelkészek menekülő tagjainak. A 17. század végén ez a szituáció még számtalanszor megismétlődött, közben a város egyedül maradt meg protestáns őrhelynek: szerepét ez a pozíció hatványozottan felerősítette. A 17. század református művelődéstörténetének ilyen speciális szeletét vizsgálva szomorú következtetésekre juthatunk. A Debreceni Ember Pál és Komáromi Csipkés György munkáinak sorsa közötti hasonlóság azt jelezheti, hogy amíg Németalföldről magyar földre jutott műveikből néhány példány, újabb generációk nőttek fel. Ahogy az egyháztörténész munkáját itthon ettől kezdve mindig az Ember Pál nevéhez kapcsoltan emlegették (jóllehet a kiadványban egy helyen szerepel a neve rejtve), úgy talán a tudós nyelvész-lelképásztor bibliafordítását sem feledték el Debrecenben, bár számtalan hátráltató tényező nehezítette az olvasó és a szöveg találkozását.

---

⁷ Szatmárnémeti Mihály a kátéprédikációnak *Ad lectorem* részében részletesen ismertette, milyen módszerrel és felosztásban magyarázták végig a teljes Szentírást Kolozsváron két másik kollégájával együtt (Szatmárnémeti 1677, b2v-b3r). Módszertanilag a debreceni iskolát követték. Ld. Martonfalvi és Szilágyi Tönkö *ars concionandi specialis*-ára vonatkozó javaslatát. Bartók 1998, 14. táblázat.

⁸ A Csipkés-Biblia 40 példányát a lelkész fia, Komáromi Csipkés (II.) György, debreceni főbíró megrendelte, és 1702-ben a könyvtárban el is helyezte. Az 1705–6-os városdúlás után is még 26 volt belőle a Collegium diáksága számára (Esze 1945, 57). A nyomtatott példányok negyede viszont csak 1789-ben tért haza.

IRODALOM

- BARTÓK ISTVÁN: „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”. *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*. Budapest, 1998. /Irodalomtudomány és Kritika./
- BOD PÉTER: *A Szent Bibliának históriája*. Szeben, 1748.
- CZEGLÉDI ISTVÁN: *Sion vára*. Kolozsvár, 1675, Rosnyai. (RMK I. 1187)
- CSORBA DÁVID: Névtelen 'jajj-szó': Kismarjai Veszelin Pál prédikációja egy 17. század végi kolligátumban. *Magyar Könyvszemle*, 2000. 2. sz., 200–204.
- CSORBA DÁVID: Debreceni Ember Pál kéziratos naplója a puritán Debrecenből. *Könyv és Könyvtár* 2000/2001, 173–185.
- CSORBA DÁVID: Egy eltűnt prédikáció margójára. Szentpéteri István: Ördög szára bordája. *Egyháztörténeti Szemle*, 2001. 1. sz., 68–93.
- CSÚZI CSEH JAKAB: *Edom ostroma*. Debrecen, Rosnyai, 1682. (RMK I. 1274)
- DEBRECENI EMBER PÁL: *Wade mecum*. Debrecen, [1679–81]. Dunántúli Református Egyházkerület Könyvtárának Kézirattára (Pápa), jelzete: O 153.
- DIENES DÉNES: „Melyeket én az én Uram Jézus Krisztusomtól tanultam...” *A református kegyesség jellemző vonásai a 18. században Magyarországon*. Sárospatak, 2002. (A Sárospataki Református Kollégium Teológiai Akadémiájának kiadványai, 31; A Sárospataki Teológiai Akadémia Egyháztörténeti Tanszékének kiadványai, 5)
- Erdélyi féniks. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége*. Kiad. Jakó Zsigmond. Bukarest, 1974.
- ESZE TAMÁS: A debreceni kollégium könyvtárának pusztulása. *Egyháztörténet* 1945. 3. sz. 54–64.
- IMRE MIHÁLY: *A Vizsolyi Biblia egyik forrása: Petrus Martyr*. Debrecen, 2006.
- KOEHLER, LUDWIG – BAUMGARTNER, WALTER: *Lexicon in Veteris Testamenti libros*. Leiden, 1958.
- KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY: *Igaz Hit*. Szeben, 1666, Szenczi Kertész. (RMK I. 1042)
- KÖLESÉRI SÁMUEL: *Arany alma, azaz 30 prédikáció*. Debrecen, Karancsi, 1673. (RMK I. 1144)
- LAMPE, ADOLF [– DEBRECENI EMBER PÁL]: *Historiae Ecclesiae reformatae in Hungaria et Transsylvania*. Utrecht, 1728, Poolsus.
- NAGY GÉZA: *Fejezetek a magyar református egyház 17. századi történetéből*. Budapest, 1985. /A Ráday Gyűjtemény Egyháztörténeti Tanulmányai, 1./
- ÖRVENDI MOLNÁR FERENC: *Lelki tár-ház*. Debrecen, Karancsi, 1666. (RMK I. 1034)
- POSTMA, FRANS – SLUIJS, JAN VAN: *Auditorium Academiae Franekerensis. Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäums in Franeker 1585–1843*. Leeuwarden, 1995, Fryske Akademy.
- RÉVÉSZ KÁLMÁN: Templomi bibliamagyarázat Debrecenben, 1680. *Debreceni Protestáns Lapok*, 1894. 14. sz. 568–569.
- SZATMÁRNÉMETHI MIHÁLY: *Dominica catechetica*. Kolozsvár, 1677, Verese gyházi. (RMK. II. 1402)
- Szenci Molnár Albert naplója*. Kiadta: Szabó András. Budapest, 2003. /Historia Litteraria, 13./
- SZIMONIDESZ LAJOS: A „debreceni biblia” viszontagságai és elnyomása. *Egyháztörténet*, 1945, 3. sz. 65–91.
- TAKÁCS ISTVÁN: *A Debreczeni diárium [1680–1695]*. Közreadta: Csűrös Ferenc. Történelmi Társ., 1909, 529–546; 1910. 51–95, 223–253, 354–375, 566–596; 1911. 37–67, 161–203.
- YOUNG, ROBERT: *Analytical concordance to the Bible*. Edinburgh, é. n.
- ZOVÁNYI JENŐ: *A Tiszántúli Református Egyházkerület története*. Debrecen, 1939.